بایسته‌های پژوهشی ادبیات رضوی ـ رضا بیات
فصلنامه تخصّصي مطالعات قرآن و حدیث **سفینه**
سال دهم، شماره ۳۹ «ویژه پژوهش‌های رضوی»، تابستان ۱۳۹۲، ص ۱۸۱ ـ ۱۸۸

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.6.0]

بایسته‌های پژوهشی ادبیات رضوی

رضا بیات *

چکیده: نگارنده پس از بیان مقدمه‌ای در ضرورت توجّه بیشتر به ادبیات شیعی، ادبیات رضوی را شاخه‌ای از آن برمی‌شمارد. پس از آن ۲۷ موضوع در زمینه ادبیات رضوی پیشنهاد می‌دهد، از جمله: سبک‌شناسی، علوم ادبی، تصحیح متون، زبانها و ادیان گوناگون، تاریخ ادبیات، زیارت، ارتباط با جریان‌های سیاسی و اجتماعی، آسیب‌شناسی.

کلیدواژه‌ها: امام رضاؑ – ادبیات/ ادبیات رضوی – بایسته‌های پژوهشی/ ادبیات شیعی – ادبیات رضوی.

*. پژوهشگر موسسه مطالعات امامیه، دانشجوی دکتری ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبایی.
Bayat.dr@gmail.com

حوزهٔ ادبیات آیینی با تمام وسعتی که دارد، از چشم بسیاری از محققان ادبیات پنهان مانده است؛ به طوری که در بین انبوه مقالات و تحقیقات ادبی، سهم نوشته‌های علمی ادب شیعی (با وسیع‌ترین و عام‌ترین سنجه‌های انتخاب) به ۶۰۰ مقاله نمی‌رسد و پایان‌نامه‌های مرتبط نیز به ۲۸۰ عنوان نمی‌رسد. این در حالی است که در این آمارگیری همهٔ موارد ذیل را مرتبط با موضوع به حساب آورده‌ایم: هرگونه تحقیقی راجع به دوره‌های شیعه‌خیز مثل قاجاریه یا سربداران، هر گونه تحقیقی دربارهٔ ادبیات یا ادیبان شهرهای شیعه‌خیزی چون کاشان و نیز هرگونه تحقیقی راجع به شعرایی مثل صائب که در دیوانشان چند منقبت نیز سروده‌اند.

وقتی بحث ادب شیعی به میان می‌آید، نخستین چیزی که به ذهن می‌آید شعر عاشورایی است و پس از آن مناقب علوی و مصائب فاطمی و نیز شعر انتظار. صد البته که این‌ها شاخه‌های اصلی ادبیات شیعی هستند؛ ولی همهٔ حرف این نیست. ادبیات رضوی نیز گونه‌ای قدرتمند از ادب شیعی است که احتمالاً در فارسی به مراتب پربارتر و غنی‌تر از عربی است؛ چرا که امام هشتم علیه‌السلام در سرزمین فارسی‌زبانان مدفونند. ادبیات رضوی به دو دلیل چندان که باید دیده نشده است؛ یکی دلیل پیش-گفته دربارهٔ کل ادبیات شیعی و دیگر مغفول ماندنش در بین شاخه‌های اصلی ادب شیعی.

آنچه در ذیل می‌آید برخی موضوعات بایستهٔ پژوهش است که با توجه به جستجوی نگارنده و همکارانش، تا پایان سال ۹۱ کسی به آن‌ها اهتمامی نورزیده و همچنان جایشان در تحقیقات ادب شیعی خالی است:

کتابشناسی

۱. کتابشناسی کتب مستقل و غیر مستقل شعر و نثر ادبی دربارهٔ امام رضا علیه‌السلام.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.6.0]

سبک‌شناسی و نقد

۲. سبک‌شناسی و نقد زبانی قصاید مدحی رضوی و کشف بدایع و ابداعات احتمالی آن‌ها و نیز مشخص کردن میزان تقلید و تأثیرپذیری آن‌ها از قصاید مدحی. این احتمال نیز منتفی نیست که قصاید درباری از مدایح دینی رنگ گرفته باشند؛ چرا که در سیر تاریخ ادبیات مدحی، به تدریج ممدوحان درباری شؤون آسمانی پیدا می‌کنند.

علوم ادبی

۳. آیات و احادیثی که به شکل تضمین یا تلمیح در مدایح مذهبی و رضوی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. همچنان که در کتب حدیثی کتابی مثل عیون اخبار الرضا علیه‌السلام خاص امام هشتم است، در ادبیات نیز باید برخی مناقب و احادیث خاص ایشان یافت شود. این امر در معجزه‌نامه‌های سروده شده در عصر صفوی بیشتر محتمل است.

شرح و توضیح آثار بزرگ و دشوار

۴. شرح قصاید و اشعار فاخر دربارهٔ امام رضا علیه‌السلام؛ تعدادی از قصاید کهن و ارزشمند در کتاب «مدایح رضوی در شعر فارسی» اثر احمدی بیرجندی گردآوری شده‌اند.

۵. معرفی و شرح اشعار منقوش بر در و دیوار حرم رضوی.

تصحیح یا بازتصحیح متون

۶. تصحیح دیوان ملک‌الشعراءهای آستان قدس رضوی. برخی از این دیوان‌ها تاکنون چاپ نشده‌اند و برخی چاپ سال‌ها پیش هستند و الآن موجود نیستند یا کیفیتی بایسته ندارند. ظاهراً آخرین چاپ دیوان ملک الشعرای صبوری مربوط به سال ۱۳۴۲ است.

زبان‌ها و ادیان ادبیات رضوی

۷. مدایح رضوی بسیاری به زبان‌های عربی و ترکی سروده شده است؛ همچنین احتمال یافتن مدایحی به زبان‌های اردو یا هندی یا انگلیسی یا ... منتفی نیست.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.6.0]

۸. مدایح غیر شیعیان برای امام هشتم می‌تواند موضوعی مستقل باشد. این مدایح نیازمند جمع‌آوری، نقد، سبک شناسی محتوایی- مضمونی و استخراج تاریخ ادبیات هستند. به بیان دیگر نگارش تاریخی برای مدایح رضوی غیر شیعی، موضوعی مستقل و ارزشمند می‌تواند باشد. این مدایح ممکن است سرودهٔ اهل سنت، عرفا، هندوها، مسیحیان و... باشد. برخی از سلسله‌های عرفانی از طریق معروف کرخی خود را منتسب به امام رضا علیه‌السلام می‌دانند.

خبرگزاری رسا در خبری با نام «امام رضا در شعر شاعران اهل سنت» در تاریخ ۱۳۹۲/۶/۲۰ نمونه‌هایی تاریخی را در این باره به دست داده است. خبرگزاری فارس هم در خبری با عنوان «شعرسرایی ۸۴ شاعر شیعه و سنی کُردزبان برای امام رضا علیه‌السلام» در تاریخ ۱۳۹۲/۱۲/۱۴ به نمونه‌هایی امروزین ارجاع داده است؛ در ادامهٔ همین خبر از اشعار عربی رضوی هم اخباری به دست داده شده است.

قالب‌ها

۹. کشف و معرفی منظومه‌هایی که دربارهٔ امام رضا علیه‌السلام سروده شده‌اند. برخی به زندگی یا معجزات و کرامات آن حضرت پرداخته‌اند؛ مثل «معجزات امام رضا علیه‌السلام» اثر آقا محمد تفرشی عارف علیشاه. برخی نیز احادیث آن حضرت را ترجمه کرده‌اند؛ مثل «بزم محبت» علی باقرزاده (بقا).

تاریخ ادبیات

۱۰. تاریخ ملک الشعرایی آستان قدس رضوی

۱۱. تاریخچه و سیر تطور خراسانیات. خراسانیه به قصیده‌ای گفته می‌شود که شاعر در آن عشق و ارادت خود را به خراسان ابراز کرده باشد. یکی از اصلی‌ترین جاذبه‌های خراسان برای شعرا (حتی غیر شیعه) زیارت امام رضا علیه‌السلام است. خاقانی می‌گوید:

چه سبب سوی خراسان شدنم نگذارند عندلیبم به گلستان شدنم نگذارند...

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.6.0]

فید بیفایده بینم ری و من فید نشین که سوی کعبه‌ی ایمان شدنم نگذارند
روضهٔ پاک رضا دیدن اگر طغیان است شاید ار بر ره طغیان شدنم نگذارند...

۱۲. تذکرهٔ انجمن‌های شعری وابسته یا منسوب به آستان قدس رضوی.

رویکردها

۱۳. خواسته‌ها و حاجات مختلفی که در شعر رضوی مطرح شده‌اند، قابل جمع‌آوری و طبقه‌بندی‌اند. برخی از این حوائج مادی‌اند و برخی معنوی و برخی ذوقی و هنری. درخواست شفاعت، زیارت کربلا، دفع حوادث و ... از مشهورترین خواسته‌های زائران است.

۱۴. طنز در شعر رضوی؛ ظاهرا به تازگی مرسوم شده است. در این شیوه شاعر خود را مجاز می‌داند که بدون شکستن حریم‌ها با امام رضاعلیه‌السلام یا زوار آن حضرت شوخی کند. قاسم رفیعا، ناصر فیض، مهدی رحیمی و ... با این رویکرد شعر گفته‌اند.

موضوعات مطرح درادبیات رضوی

۱۵. زیارت در شعر رضوی؛ مضمون زیارت و اشعار یا نثرهای ادبی متناسب با آن، مضامین بسیاری را خلق کرده است که گاه به لحاظ معرفتی و گاه از دیدگاه مردم-شناسانه ارزش فراوان دارند. حسین عباسپور می‌گوید:

به ظاهر زائرم اما زیارت را نمی‌فهمم من بیچاره لطف آشکارت را نمی‌فهمم
تو از من بیشتر مشتاق دیداری و من حتی‌به دل افتادن گاه و گدارت را نمی‌فهمم
زیارت نامه می‌خوانم دلم از نور لبریز است
"اگر چه گاه معنای عبارت را نمی‌فهمم"

این شعر علیرضا لک نیز ارزش مردم‌شناسانه دارد:

رسید تا فلکه آب و روبروی حرم گذاشت دست به سینه: سلام سوی حرم

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.6.0]

لب زمین دو چشمش دوباره باران خورد در آستانهٔ دریا گرفت بوی حرم
گذاشت صورت خود را به صورت یک در
نفس کشید و نفس شد به رنگ و روی حرم
تمام حس عطش را به کاسه‌ها نوشید و پر شد از تب و تاب لب سبوی حرم ...
شفا گرفته مریضی... زدند نقاره صدای معجزه پیدا شد از گلوی حرم

۱۶. عناصر مادی حرم و زیارت در شعر؛ معمولاً این عناصر تأویل ذوقی یا عرفانی می‌شوند. حسن دلبری می‌گوید:

وقتی به گریه می‌گذری در رواق‌ها سهم تمام آینه‌هایی شکسته باش
هر پاره‌ات در آینه‌ای سیر می‌کند یعنی اگر مسافر مایی شکسته باش

۱۷. پیاده‌روی برای زیارت امام رضا علیه‌السلام. در اعصار گذشته به شکل انفرادی یا گروهی رخ می‌داده که مشهورترینش دو سفر پیادهٔ شاه عباس صفوی است. در روزگار خودمان نیز هم‌پای مشایهٔ اربعین عراق، زیارت گروهی مشهد با پای پیاده رفته‌رفته به یک رسم شناخته شده تبدیل می‌شود. این‌گونه رسم‌ها معمولاً با استقبال شعرا و نویسندگان همراه می‌شود.

۱۸. ارتباط امام رضا علیه‌السلام با دیگر معصومان و امامزادگان مکرم علیهم‌السلام:

- حضرت فاطمه علیهاالسلام
- امام حسین علیه‌السلام؛ حدیث مشهور «یابن شبیب...» که راجع به عزاداری محرم است و نیز کربلا رفتن زائران امام رضا علیه‌السلام که مشهور است و ...
- امام جواد علیه‌السلام؛ به واسطهٔ رابطه پدر و فرزندی و ...
- امام زمان علیه‌السلام
- حضرت فاطمهٔ معصومه علیهاالسلام

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.6.0]

۱۹. تعابیر سلطنتی و اطلاق سلطانی به امام رضاعلیه‌السلام و بازتاب آن در شعر. این تعابیر از چه زمانی مطرح شد؟ شرایط اجتماعی و فرهنگی روزگار چه ارتباطی داشت؟ هم‌اکنون نیز ساختار ظاهری حرم، شبیه دربارهای پرشکوه تاریخ ایران است؛ پنج نوبت زدن(نقاره)، خادمان بسیار با لباس متحد الشکل، منصب ملک‌الشعرایی، خطبه‌خوانی به نام امام‌علیه‌السلام و ... از نشانه‌های درباری است.

۲۰. تطور مفهومی مدایح امام رضاعلیه‌السلام در شعر. ممکن است در دوره‌هایی علم آن حضرت مورد توجه باشد، در دوره‌ای زهد، نزد گروهی مباحث توحیدی و عرفانی موضوعیت داشته باشد، برخی به مقام امامت توجه کرده باشند، برخی به مظلومیت و غربت پرداخته باشند و ... . بررسی این مسائل و دسته‌بندی آن‌ها بر اساس تاریخ و پراکندگی‌های جغرافیایی احتمالاً نتایج جالبی به بار خواهد آورد.

جریان‌های سیاسی و اجتماعی

۲۱. ارتباط دادن امام رضاعلیه‌السلام به حکومت‌های اعصار مختلف؛ مثل صفویه (که مروج تشیع و سازندهٔ بخش‌هایی از حرم بودند)، قاجار (علی الخصوص فتحعلی شاه و ناصرالدین شاه)، پهلوی (به تناسب نام رضا که در نام شاهان و شاهزادگان مهم پهلوی وجود داشت)، جمهوری اسلامی (به تناسب صبغهٔ دینی حکومت).

۲۲. ارتباط دادن امام رضاعلیه‌السلام به ملیت ایرانی.

۲۳. حمله‌ها و آسیب‌هایی که به حرم وارد شده و بازتاب آنها در شعر (حملهٔ غز، جنگ‌های جانشینان نادر، روس‌ها و ...).

آسیب شناسی

۲۴. غلو یا ترک ادب شرعی در شعر رضوی؛ حسن علیپور می‌گوید:

از بنده‌زادگان توأم ثامن الحجج بی‌جا نگفته‌ام که تو باشی اله من

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.6.0]

۲۵. طرح مسائل مغایر با تاریخ یا اعتقادات یا نصوص در شعر رضوی. برخی از این اشتباهات غلط مشهور و رایج هستند. مثلاً امروزه کاملاً جا افتاده که زیارت امام رضاعلیه‌السلام حج فقرا است و چه بسا بخشی از این فراگیری حاصل همین بیت مشهور باشد:

اغنیا مکه روند و فقرا سوی تو آیند جان به قربان تو شاها که تو حج فقرایی

در حالیکه در روایات، این زیارت معادل چندین حج است که اختصاصی هم به فقرا ندارد. پر واضح است که این گونه اشتباهات یا استحسان‌ها ربطی به اغراق و غلو ندارد.

اثرات آفریدهٔ ادبی بر مخاطبان

۲۶. معارف طرح شده در اشعار رضوی؛ این معارف ممکن است آیات و احادیث، مباحث امام‌شناسی، تولی و تبری و ... باشند.

مخاطبان(گروه های خاص)

۲۷. آثار ادبی رضوی ویژهٔ خردسالان، نوجوانان، شاعران زن و ... نیازمند این پژوهش‌ها هستند:

- کتابشناسی
- سبک‌شناسی و نقد
- محتواهای ویژه

به عنوان مثال، مجتبی آموزگار در کتاب «زیارتنامه برای زائر کوچولو» تلاش کرده مفهوم زیارت را برای خردسالان ملموس کند.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.6.0]